
Från offerstock till kollektomat

Redskap för allmosor från skilda tider

PIA BENGTSSON MELIN

Att samla in frivilliga gåvor i samband med gudstjänstutövandet är en sedvänja som går tillbaka till den urkristna kyrkan och dess tidiga församlingar. I alla tider har den kristna kyrkan värnat om de svaga i församlingen och det har också varit en plikt att avstå en del av sin inkomst till bättre behövande. I äldre tider fungerade detta som en ersättning för dagens sociala skyddsnet.

Allmosan, vars namn kommer från det grekiska ordet för barmhärtighet eller medlidande, ελεημοσύνη, är en gåva avsedd för de fattiga och betraktas som en kristen kärleksgärning. Redan i Gamla testamentets helighetsregler omtalas allmosan som en skyldighet för den som har möjlighet att avvara sitt överskott och behandlas till exempel i tredje Moseboken 19:10 och femte Moseboken 24: 19-22. I Nya testamentet betonas ytterligare vikten av omsorgen om de sjuka, svaga och

utstötta och allmosan betraktas som en viktig del i det dagliga andliga arbete som åligger varje kristen. Att detta är något som man skall utföra för andras vinning och inte för egen ära är något som betonas i både Jesu bergspredikan (Matteus 6:1-4) och i Lukasevangeliet: "Nej, när du gör gästabud, så bjud fattiga, krymplingar, halta, blinda. Salig är du då; ty eftersom de icke förmå vedergälla dig, skall du få din vedergällning vid de rättfärdigas uppståndelse" (Lukas 14:13-14). Allmosor förekommer även i de andra två abrahamitiska religionerna judendom och islam.

Den urgamla allmosan har i dag sin motsvarighet i den kollekt som upptas i församlingen. Kollekten som samlas in från församlingsmedlemmarna, oftast i samband med gudstjänsten, skall användas för ett speciellt förbestämt ändamål, oftast välgörande. I äldre tid var kollek-

ten en nödvändighet i ett samhälle som saknade socialvård och liknande sociala skyddsnet och en stor del av kollekten som samlades in gick till att ta hand om socknens fattiga. Kyrkobalkarna i de medeltida landskapslagarna redogör för hur det fast reglerade tiondet skulle fördelas mellan prästen, sockenkyrkan, biskopen och de fattiga. Den frivilliga kollekten kom då att fungera som ett komplement till de fattigas del av detta. Efter reformationen kom fördelningen av tiondet att ändras, så att större delen av detta istället kom att tillfalla Kronan, det så kallade Kronotiondet. I dag kan kollekten även gå till andra ändamål än till fattigvård och socialt arbete på hemmaplan, till exempel till katastrofhjälp eller till olika hjälporganisationers arbete ute i världen.¹

För att samla upp kollekt och allmosor har man genom tiderna använt sig av olika typer av för ändamålet avsedda föremål. Ett av de äldsta är offerstocken. Offerstocken förekommer redan under tidig medeltid på heliga platser eller i kyrkan för att samla in medel till behövande. De tidigaste varianterna under äldre tid var ofta just en trästock som hade urholkats och försetts med lås och järnskonung. Flera av dessa är försedda med ett antal rejäla lås för att förhindra stöld. I vapenhuset i Gamla Uppsala kyrka finns en offerkista av denna typ som har daterats till 1200-talet. Dateringen bygger på likheter mellan denna kista och en liknande från Svinnegarns socken. Det

är troligt att kistan i Gamla Uppsala, likt den i Svinnegarn, varit placerad i närheten av en offerkälla innan den fick sin plats inne i kyrkan.² Offerstockar och fattigbössor har använts långt fram i tiden och deras utformning och placering har varierat. Ibland har de rentav varit i form av människoskulpturer, som den kända "Gubben Rosenbom" som står uppställd utanför Amiralitetskyrkan i Karlskrona i Blekinge.³ En minst lika vanlig placering som inuti kyrkan är att just placera stocken eller bössan vid en öppning i bogårdsmuren, en stiglucka eller vid grinden till kyrkogården. En placering som får anses som gynnsam, eftersom förbipasserande när som helst kan lägga i en slant, oavsett om kyrkan är öppen eller inte.

Parallellt med offerstocken förekommer även redskap för insamlande av kollekt under själva andakten. Från medeltiden finns bevarat ett antal så kallade kollektskopor eller kollektbrickor. Ofta benämns de också kollekttavlor, vilket är den benämning som torde vara den mest korrekta. Att dessa brukats parallellt med offerstockar framgår av notiser i det bevarade skriftliga källmaterialet. Från Kumla kyrka i Närke finns räkenskaper bevarade från åren 1421–1590 och av dessa framkommer att kyrkan haft inkomster både från stock och från tavlor, detta eftersom *Tafflo pæningha* och *stokka pænningha* redovisas skilda från varandra och under olika benämningar.⁴ Tavlorna är oftast utformade som fyrkantiga, halvtäckta brickor

Offerkistan i Gamla Uppsala kyrkas vapenhus. Foto: Pia Bengtsson Melin

med låg sarg, högre ryggparti och handtag. En av de äldsta bevarade kollekttavlorna i Sverige är förmodligen den som kommer från Endre kyrka på Gotland och som numera ingår i Fornsalens samlingar. Den är försedd med en stående, skulpterad madonnabild under en gotisk balda-

kin och har daterats till slutet av 1200-talet.⁵ Just Gotland har ovanligt många medeltida kollekttavlor bevarade: ett drygt trettioital.⁶ Under medeltiden förekom dessa i hela Skandinavien och även i södra Östersjöområdet, bland annat i Mecklenburg och Schwerin.⁷

Någon kollekttavla från det medeltida Uppland finns inte bevarad, men i de medeltida målningssviterna i Vendel och Valö kyrkor finns episoder målade där föremål som påminner om dessa avbildas. I Vendels kyrka skildras de kristna barmhärtighetsgärningarna på västra väggen. I den målning som skildrar hur man löser de fångslades bojar, avbildas en man med pengar på en bricka som troligen skall användas för att lösa en person ur fångenskap. I Valö kyrka är det Potifar som sträcker fram en bricka med guldmynt till den köpman som han köper Josef av. I båda fallen är det brickor med låg sarg och handtag som avbildas och mycket talar för att enklare kollekttavlor kunde se ut på detta sätt och har agerat förebild för de i målningarna avbildade tavlorna.

Kollekttavlorna användes långt fram i tiden, innan kollektlåven tog över som det vanligaste kollektredskapet. Begreppet tavla omnämns till exempel i 1571 års kyrkoordning, där det framgår att det är lämpligt att på helgdagar gå runt med tavla eller hatt för att samla in pengar till de fattiga. Kollekttavlorna tillverkades ofta i par och kunde vara både enkelt utformade såväl som rikt utsmyckade med sniderier och bemålning. Ett flertal kollekttavlor från efterreformatorisk tid finns bevarade, bland annat i Statens historiska museums samlingar. Dessa är framförallt från sent 1600-tal och tidigt 1700-tal, flera av dem är försedda med

Kollekttavla med två manliga helgon, nu i Gotlands museum (B928). Foto: Foto Bo-Göran Kristoffersson, kyrkoinventarieinventeringen på Gotland.

motiv och inskriptioner som manar till givmildhet och omsorg om de fattiga. Talande är att flera av dessa tavlor kommer från Skåne och Blekinge, landskap som efter Skånska kriget 1675–1679 hade många krigsinvalider att ta hand om och sörja för. Efter stora krig ökade alltid antalet fattiga och invalidiserade personer och behovet av frivilliga bidrag

Att lösa de fångna. Kalkmålning av Johannes Ivan i Vendels kyrka målad 1451. Foto: Pia Bengtsson Melin

i både kyrkokollekt och i fattigbössor var stort. Även nödår gjorde att stora skaror av arbetslösa och utarmade drogs till städerna, vilket föranledde instiftandet av arbetshus och korrektionsanstalter i många städer, däribland Uppsala.⁸ I Upplandsmuseets samlingar finns en oljemålning från början av 1800-talet som varit uppsatt vid "Invaliden", invalid- och arbetshuset i Svartbäcken. Tavlan, som har en bössmykning av järn, har fungerat som fattigbössa och dess motiv är väl valt för att vädja till de förbipasserandes samvete. En krigsinvalid från 1808–1809 års krig med amputerad arm, träben och krycka vädjar iförd uniform och hatt om allmosor. I bakgrunden skymtar arbetshuset, hans nya hem. Mannens armod understryks med en vers längst ned på tavlan: *Jag blef stympad och min lycka Detta hem och denna krycka. Ber i väntan på min död. Nåd af Gud, af mennskor bröd.*

Det i särklass vanligaste efterreformatöriska kollektredskapet är kollektlåven som består av en tyg eller skinnpung, fixerad vid en ring och fäst på ett skaft med handtag. Kollektlåvarna kan ha både kort och långt handtag och ibland också två handtag med själva låven hängande i mitten av stängen. Kollektlåvar med långt handtag blev vanliga framförallt i de större stadskyrkorna. Den långa stängan gjorde att man även i mycket breda bänkrader ändå kunde nå fram med låven till de kyrkobesökare som satt längst in i bänkraden. Kollektlåvar från äldre

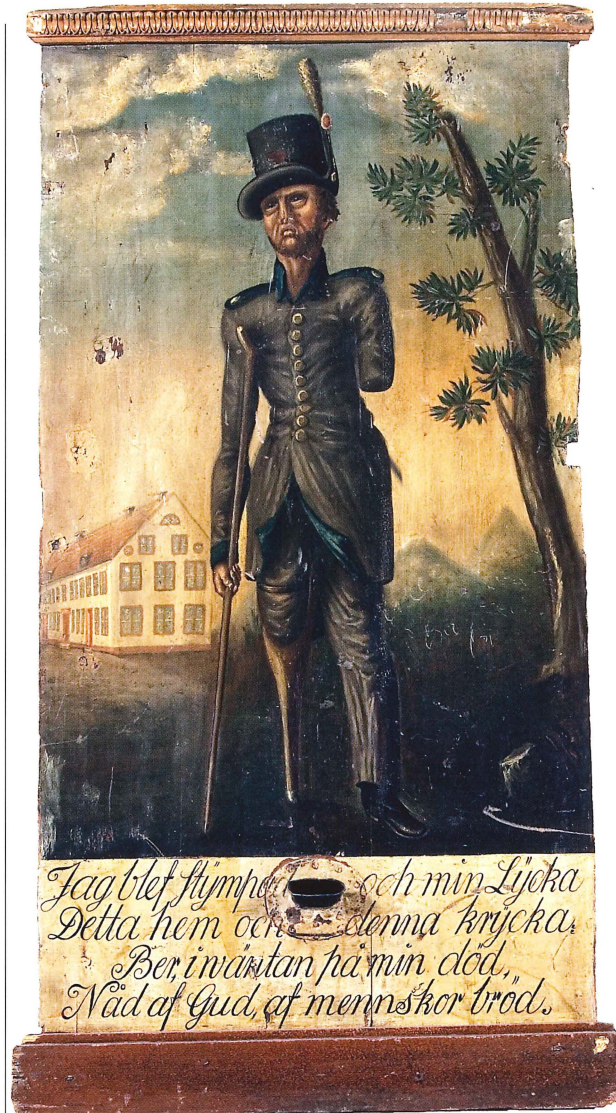
Kollekttafva från Rödeby kyrka i Blekinge från sent 1600-tal, numera i Statens historiska museums samlingar (SHM26136:15). Foto: Peter Sillén, SHM

tid finns bevarade i stort antal både ute i kyrkorna och i museernas samlingar. I Uppsala domkyrka finns en kollektlåva med järnskaft av tydlig renässanskaraktär som anses som unik.⁹ Eventuellt skulle den kunna vara identisk med en "Beddare pose" som 1585 skall ha

skänkts av hospitalets föreståndare Antonius bårdskårare för att i domkyrkan användas till att samla in medel till de fattiga.¹⁰ Namnet "beddare pose" kommer av ordet "biddare", en benämning på de personer som helgeandshus och andra välgörenhetsinrättningar skickade ut med uppdraget att samla in allmosor.

På senare år har på många håll även korgar, urnor eller andra kärl börjat användas för att samla in kollekt. Man kan då antingen skicka runt kärlet under kollektinsamlingen, eller placera detta vid utgången. Detta kan ses som ett led i att från kyrkans sida tillgodose ett ökat krav på personlig integritet, något som numera upplevs som viktigt vad gäller ekonomiska transaktioner av alla de slag.

Ett samhälle där allt flera transaktioner utförs med kontokort istället för kontanter och där många kyrkobesökare kommer till kyrkan vid andra tidpunkter än vid söndagens högmässa har skapat behov av och förutsättningar för nya kollektredskap som hade varit otänkbara för bara ett par år sedan. Kollektomaten är kanske det främsta exemplet. Den kan ta emot gåvor vid alla tidpunkter, kräver ingen personal och motsvarar också den moderna människans behov av ekonomisk diskretion och krav på personlig integritet. Man kan i avskildhet lämna ett bidrag utan att någon hör vare sig klirr av mynt eller prassel av sedlar. Man kan också lämna bidrag utan att behöva delta i den ordinarie gudstjänsten eller förrätt-

Del av målad fattigbössa från "Invaliden", nu i
 Upplandsmuseets samlingar (UM00317).

Foto: Upplandsmuseet.

Kollektthåv i Uppsala domkyrkomuseum.

Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet

ningen och systemet gör det även möjligt för andra än församlingsbor, till exempel turister, att lämna ett ekonomiskt bidrag i valfri valuta. Att transaktionerna sker digitalt innebär också att man slipper den risk för stöld och rån som kontanthantering alltid för med sig.

Kollektomaten som utarbetats i samarbete mellan Svenska kyrkan och Swedbank, fungerar som en obemannad betalstation där man på en pekskärm kan välja vilket av de nio förvalda ändamål man vill att ens kollekt skall gå till. De nio

ändamålen väljs av församlingen och kan lätt ändras vid behov. Efter att ha valt ändamål väljer man belopp, antingen förvalt, eller valfritt. Slutligen drar man sitt betalkort och verifierar med PIN-kod, precis som vid en transaktion i butik. Man får även ett kvitto där den nedre delen är avrivbar och innehåller uppgift om gåvans belopp. Detta kvitto kan sedan, om man så önskar, läggas i kollekten istället för kontanter. På hemsidan kollektomat.se framhålls dock att systemet inte är menat att ersätta den ordinarie kollek-

Kollektomat i Uppsala domkyrka. Foto: Pia Bengtsson Melin

ten, utan bör betraktas som ett komplement till denna.¹¹ Kollektomaten finns i fem olika grundmodeller där man sedan kan välja önskad färg eller träslag. En av de nyare modellerna har också en extra skärm där församlingen kan visa olika filmer, samt ljuslådor som kan användas för information. Den första kyrkan som installerade en kollektomat var Sankta Maria kyrka i Helsingborg som kom att agera pilotkyrka.¹² Flera kyrkor följde snart efter, och nummer två att installera systemet blev Uppsala domkyrka som gjorde detta under hösten 2006. Kollektomater installeras i allt fler kyrkor och har visat sig vara ett vinnande koncept, då den dessutom har visat sig öka kollektinkomsterna. Det gamla normalbeloppet på 20 kronor har genom kollektomaten höjts till 100 kr.¹³

Föremål att användas för att samla in pengar till bättre behövande har en lång tradition och behovet av omsorg om bättre behövande är stort även i dagens samhälle. Dagens krav på diskretion och sekretess har dock medfört en rad förändringar i utseendet och bruket av dessa föremål. Tidigare var dessa ofta försedda med bilder och inskriptioner som väddjade till givarens samvete, medan de idag är så diskreta som möjligt. Från att allmosen i äldre tider varit en mer social och offentlig företeelse så har givandet i dag blivit en mer privat angelägenhet, likställd med övriga betalningsärenden och ekonomiska transaktioner.

Källor och litteratur

- Bonnier, Ann Catherine "Gamla Uppsala kyrka", *Kyrkorna i Uppsala* (Upplands kyrkor. Nya serien 1) red. Anna Nilsén, Uppsala 1992.
- Estham, Inger "Textilsamlingen från 1200-talet till 1860-talet". Uppsala domkyrka V. Inredning och inventarier. Sveriges kyrkor 231. Uppsala 2010.
- Kollekter i Svenska kyrkan: betänkande från den av Svenska kyrkans centralstyrelse tillsatta kollektutredningen. Svenska kyrkans utredningar 1995:8.
- Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590 med inledande studier* utgiven av Jonas L:son Samzelius. Närke. Studier över landskapets natur och odling: IV. Uppsala 1946.
- Ljung, Sven Uppsala under yngre medeltid och Vasatid. Uppsala stads historia II. Uppsala 1954.
- Lundh, Herbert "Arbetshusen i Uppsala. Några notiser om gångna tiders arbetslöshetspolitik", Uppland 1958. Uppsala 1958.
- Lundmark, Efraim Endre kyrka, *Sveriges kyrkor*: Gotland 1. Stockholm 1931.
- Rydbeck, Monica "Kollekttavla", *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid: från vikingatid till reformationstid*. Svensk redaktör John Granlund. Malmö 1956–78 (1981 års upplaga).

Internetkällor

www.kollektomat.se (Sidan hämtad 2011-06-08).
Kyrkan testar kollektomat”, SvD 2006-06-04.
(Sidan hämtad 2011-06-08).

Noter

- 1 För en utförlig redogörelse över kollekt-systemet i Svenska kyrkan, se Kollekt i Svenska kyrkan: betänkande från den av Svenska kyrkans centralstyrelse tillsatta kollektutredningen. Svenska kyrkans utredningar 1995:8.
- 2 Ann Catherine Bonnier: ”Gamla Uppsala kyrka”, *Kyrkorna i Uppsala* (Upplands kyrkor. Nya serien 1) red. Anna Nilsén, Uppsala 1992, s. 109.
- 3 ”Rosenbom” har stått utanför kyrkan sedan 1700-talet. Sedan 1950-talet är dock originalet placerat inne i kyrkan och det är en kopia som står utanför och vädjar till de förbipasserande om en slant.
- 4 *Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590 med inledande studier* utgiven av Jonas L:son Samzelius, Närke. Studier över landskaps natur och odling: IV. Uppsala 1946.
- 5 Efraim Lundmark: *Endre kyrka, Sveriges kyrkor: Gotland 1*. Stockholm 1931, s. 414.
- 6 Monica Rydbeck: ”Kollektavla”, *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid: från vikingatid till reformationstid. Svensk redaktör John Granlund. Malmö 1956–78* (1981 års upplaga), s. 630.
- 7 Ibid
- 8 Se Herbert Lundh: ”Arbetshusen i

Uppsala. Några notiser om gångna tiders arbetslöshetspolitik”, *Uppland 1958*.

Uppsala 1958, s. 51–85.

- 9 Inger Estham: ”Textilsamlingen från 1200-talet till 1860-talet”. Uppsala domkyrka V. Inredning och inventarier. Sveriges kyrkor 231. Uppsala 2010.s. 322–323.
- 10 Sven Ljung: *Uppsala under yngre medeltid och Vasatid*. Uppsala stads historia II. Uppsala 1954. s. 169, 215.
- 11 www.kollektomat.se (2011-06-08)
- 12 ”Kyrkan testar kollektomat”, SvD 2006-06-04.
- 13 <http://www.kollektomat.se/Stoerre-bidrag-med-kort-genom-Givomat-2.htm>

Pia Bengtsson Melin är Fil. Dr i Konstvetenskap vid Stockholms universitet och verksam som forskare vid Upplandsmuseet. Hennes främsta forskningsområden rör svensk senmedeltida konst och arkitektur samt dräkt-historia.